

Sladana Đurić¹

Univerzitet u Beogradu

– Fakultet bezbednosti

Ana Paraušić Marinković²

Intitut za kriminološka i sociološka istraživanja

Pregledni rad

UDK 303.022:303.643.2

77.03:303.42

Primljen: 17.9.2024.

Prihvaćen: 13.12.2024.

DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC2501071D>

PHOTOVOICE, SLIKE I REČI U SOCIJALNOM KONTEKSTU*

Photovoice, photos and words in social context

APSTRAKT: Zahvaljujući brzom razvoju digitalnih uređaja sa fotoaparatom i kamerama, vizuelni metodi postaju sve zastupljeniji u kvalitativnim istraživanjima tokom poslednjih dvadesetak godina. Jedan od takvih metoda jeste „photovoice“, pristup koji aktivno uključuje učesnike u istraživački proces, podstičući njihovu refleksivnost da izraze svoje misli, stavove i iskustva najpre kroz slike, a zatim i kroz narative. Upravo razumevanje subjektivnih iskustava učesnika kao primarni cilj, ovu tehniku svrstava među kvalitativne metode, dok joj njihovo aktivno učešće daje karakter participativnog istraživačkog pristupa. U tekstu se izlažu osnovni principi i dometi primene metoda „photovoice“ u društvenim istraživanjima. Najpre se kontekstualizuje „photovoice“ kao metod izbora u društveno angažovanim projektima s jedne strane, i kao istraživački pristup čiji je primarni cilj prikupljanje podataka u naučnim istraživanjima, s druge strane. Potom su kratko prikazani istorijski razvoj i oblasti primene ovog vizuelnog metoda. Centralni deo teksta posvećen je opisu procedure sprovođenja metoda „photovoice“, tipova podataka koji nastaju njegovom primenom, kao i postupku analize prikupljenih podataka. „Photovoice“ se može prilagoditi za primenu u realizaciji različitih istraživačkih ciljeva u širokim oblastima društvenog života, o čemu svedoči bogata istraživačka praksa. Međutim, kao i kod ostalih istraživačkih pristupa, treba uzeti u obzir i brojne izazove koje prate primenu metoda „photovoice“, kao i etičke dileme koje bi istraživači trebalo da razmotre.

KLJUČNE REČI: *kvalitativna istraživanja, vizuelni metodi, „photovoice“, primena, dometi, tipovi podataka*

1 djuricladja@gmail.com; ORCID: 0000-0002-4186-2999

2 parausicana@gmail.com; ORCID: 0000-0002-7880-7379

* Ovaj rad nastao je kao rezultat angažovanja prof. dr Sladane Đurić u okviru Plana rada NIO Fakulteta bezbednosti za 2024. godinu, kao i angažovanja dr Ane Paraušić Marinković u skladu sa Planom rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2024. godinu (na osnovu ugovora br. 451-03-66/2024-03/200039 sa Ministarstvom nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije).

ABSTRACT: *Owing to the rapid development of digital devices with cameras, visual methods have become more prevalent in qualitative research over the last twenty years. One such method is photovoice, an approach that actively involves participants in the research process, encouraging reflexivity in expressing thoughts, attitudes and experiences, first through images and then through narratives. Having the understanding of the participants' subjective experiences as the primary goal makes this technique a qualitative one, while the active participation of the participants gives it the character of a participatory research approach. This paper aims to present the basic principles and scope of application of the photovoice method in social research. First, we contextualize photovoice as a method of choice in socially engaged projects on the one hand and as a research approach whose primary goal is data collection in scientific research on the other hand. Then we briefly outline the historical development and areas of application of this visual method. The central part of the text is dedicated to describing the procedure for conducting the photovoice method, the types of data generated by its application, as well as the procedure for analyzing the collected data using this research technique. Photovoice can be adapted for various research objectives in wide areas of social life, as evidenced by a rich research practice. However, as with other research approaches, researchers should take into account the numerous challenges as well as the ethical dilemmas that may arise when this method is applied.*

KEY WORDS: *qualitative research, visual methods, photovoice, application, scope of applicability, types of data*

1. Uvod

Primena tzv. vizuelne metodologije poslednjih je godina sve zastupljenija u različitim formama kvalitativnih istraživanja društvenog života. Proistekli iz tradicionalnih etnografskih metoda, široko primenjivanih u antropološkim i sociološkim istraživanjima, vizuelni metodi proširuju istraživačke uvide u svakodnevni svet učesnika istraživanja. Tradicionalnim formama verbalne i pisane evidencije dodaje se novi tip višedimenzionalnih vizuelnih podataka koji, nudeći više detalja, omogućuju otkrivanje novih slojeva i dubine istraživanih fenomena. Na taj način se, kako tvrde sve brojniji pobornici primene ovog istraživačkog pristupa, obezbeđuje nova perspektiva u ispitivanju složenih društvenih odnosa i svakodnevnih životnih iskustava (Ђурић, 2020).

Šire praktikovanje vizuelnih metoda doprinelo je daljem razvoju modela istraživanja koji podrazumevaju saradničko uključivanje subjekata u istraživački proces. I dok su nekada crno bele fotografije, kao osnova vizuelne empirijske građe, uglavnom služile kao način dokumentovanja istraživanih dimenzija društvenog života, danas primena lako dostupnih video zapisa omogućuje kreiranje novih participativnih pristupa i istraživačkih postupaka (Batchen, 1997; Rose, 2001; Sassoon, 2004). U savremenoj istraživačkoj praksi najčešće se primenjuju foto-elicitacija (*photo-elicitation*) i *photovoice*³. Korišćenje fotografija

3 Imajući u vidu da termin 'voice' u nazivu ovog metoda predstavlja akronim (*Voicing Our Individual and Collective Experience*), pridružićemo se praksi domaćih autora da se zadrži izvorni naziv metoda (Zvijer, 2023: 359).

tokom intervjuisanja prvi je praktikovao i opisao Kolijer (Collier, 1957), nazvavši ovaj postupak foto-intervjuisanjem. Tokom procedure foto-elicitacije učesnicima se, kao stimulišući materijal, prikazuju fotografije birane tako da kod njih podstiču davanje odgovora za koje se pretpostavlja da se ne bi mogli dobiti primenom uobičajenih formi intervjuja. Ovaj pristup, kao nedirektivna varijacija otvorenog intervjuisanja, utemeljen je na činjenici da vizuelni materijal podstiče dublje reakcije ljudske svesti u odnosu na reakcije na verbalni sadržaj (Harper, 2002), te tako učesnici istraživanja iskazuju osećanja, produkuju sećanja i saopštavaju informacije koje su drugačije od onih dobijenih korišćenjem intervjuja (Ђурић, 2020).

I dok se u proceduri foto-elicitacije mogu koristiti različiti arhivski foto zapisi, fotografije koje je načinio sam istraživač ili fotografije iz ličnih kolekcija učesnika, u istraživačkom modelu nazvanom *photovoice*, sami učesnici, na zahtev istraživača, kreiraju vizuelne sadržaje koji se odnose na njihove svakodnevne navike, uobičajene događaje, razne segmente života u zajednici, što ovaj postupak svrstava u skup tzv. kolaborativnih istraživačkih modela. Nakon fotografisanja, učesnici istraživanja razgovaraju o značenju kreiranih vizuelnih sadržaja sa drugim učesnicima i istraživačima, razvijaju kritički dijalog o pitanjima koja smatraju značajnim, a kasnije ih, ukoliko je reč o angažovanim projektima, mogu predstaviti i drugim članovima zajednice.

Obim praktikovanja vizuelnih metoda, a posebno foto-elicitacije i pristupa *photovoice*, u domaćoj istraživačkoj zajednici svakako ne prati trendove široke akademske i istraživačke afirmacije ovih pristupa u globalnoj sociološkoj zajednici. Na takvo stanje stvari, posebno u domaćoj sociologiji, upućuje i Zvijer (2023), ističući da je, zahvaljujući pre svega angažmanu antropologa (Naumović, 1988; Brujić, 2017; Naumović, Brujić i Mitrović, 2021), situacija unekoliko drugačija u toj oblasti⁴.

Photovoice jeste poseban kvalitativni istraživački postupak koji pripada skupu metoda participativnog akcionog istraživanja (PAR) i karakteriše ga potencijal da kroz vizuelne medije olakšava izražavanje iskustava učesnicima iz različitih zajednica. Upravo se *photovoice* tradicionalno koristi za proučavanje društvenog života marginalizovanih osoba (beskućnici, osobe sa invaliditetom, LGBT populacija, različite manjinske grupe), koje u ovom istraživačkom formatu mogu relativno lako da artikulišu i izraze svoja mišljenja drugim učesnicima, istraživačima, kao i donosiocima odluka.

I dok se u društveno angažovanim projektima najčešće primenjuje kao jedini metod, u naučnim projektima se *photovoice* može uspešno kombinovati sa drugim postupcima, najčešće učesničkim posmatranjem i analizom sadržaja. Karakteristika ovog metoda jeste korišćenje fotografija, audio ili pisanih zapisa kojima se kreira narativ o životnom iskustvu ispitivane zajednice. Ispitanici se podstiču da govore o svojim ličnim iskustvima putem fotografija koje sami kreiraju i propratnih ličnih narativa koji bi trebalo da osvetle neke njihove

4 Ovde ćemo pomenuti i tekst Batrićević (2021) u kojem se, nakon predstavljanja metoda *photovoice*, upućuje na primere iz istraživačke prakse, kojima se ilustruje primena ovog istraživačkog pristupa u oblasti identifikovanja potreba i unapređenja resocijalizacije prestupnika.

probleme, izazove, brige koje imaju, razloge zbog kojih ne mogu da zadovolje svoje potrebe, načine na koje doživljavaju život u zajednici. Na taj način, prezentacija kreiranog video materijala učesnicima omogućuje da sami predstavljaju svoje životno iskustvo, interpretiraju značaj i značenje pojedinih životnih segmenata. Uloga istraživača jeste da podstiče slobodan dijalog, razmenu ličnih iskustava, a kasnije da objedini i analizira prezentovane interpretacije.

Činjenica da učesnici sami predstavljaju svoje živote ima poseban značaj u slučaju marginalizovanih grupa, dece i mladih, koje drugi često predstavljaju sa nepotpunim razumevanjem ili na stigmatizovan način. U ovakvom formatu ispitivanja, kojim se prevazilazi dominantan model binarnih moći, uz adekvatno kombinovanje vizuelnih i verbalnih segmenata, mogu se lakše pokretati sećanja ispitanika, oni su u stanju da pruže dodatne perspektive i objašnjenja (Hurworth, 2003).

Ovaj tekst je sinteza metodološkog iskustva nastalog u bogatoj istraživačkoj praksi primene metoda *photovoice*, kao i naših uvida stečenih kroz njegovu primenu u različitim projektima. Cilj ovog rada jeste da se predstave glavne formalne karakteristike ovog istraživačkog pristupa, skicira metodološka procedura njegove primene, uputi na njegove sazajne potencijale, kako bi se domaći istraživači podstakli na njegovu primenu. Kao i u slučaju upotrebe bilo kog istraživačkog metoda, primena metoda *photovoice* treba da bude uslovljena predmetom i ciljem istraživanja, a istraživači imaju obavezu da tokom generisanja iskustvene evidencije poštuju sva epistemološka načela.

2. Kratka istorija i oblasti primene metoda *photovoice*

Među autorima ne postoji saglasnost oko početka primene metoda *photovoice* kao istraživačke procedure, iako prikupljanje podataka putem vizuelnih sadržaja nije novina u društvenim istraživanjima. Smatrajući da postoje i raniji primeri, Harper (Harper, 2012) navodi dva projekta za koje smatra da su bili posebno inspirativni za kreiranje metoda *photovoice* kao novog istraživačkog pristupa.

Najpre je reč o projektu „*Navaho Film Themselves*“, realizovanom 1966. godine u Arizoni, na području nastanjenom Navaho Indijancima. Dvojica univerzitetskih profesora, Sol Vort (*Sol Worth*) i Džon Eder (*John Adair*), obučavali su grupu Navaho studenata za korišćenje kamere kako bi napravili kratke dokumentarne filmove o svakodnevnom životu njihove zajednice, pritom sami birajući da snimaju ono što smatraju da je značajno da se zabeleži (Worth and Adair, 1972). Jedan od ciljeva projekta bio je da se pokaže da li bi se film napravljen od strane pripadnika ispitivane zajednice razlikovao od filma koji bi proizveli članovi drugih kulturnih grupa. Nakon dva meseca, studenti su napravili sedam filmova koji su predstavljeni zajednici i koji su ubrzo, kao i sami istraživači, postali svetski poznati.

Drugi projekat, koji je ubedljivo ilustrirao sazajni potencijal pristupa koji podrazumeva davanje u ruke kamera onima koji su predmet istraživanja, započet je 1975. godine. Interesujući se za autentične načine predstavljanja

života dece kojima je predavala, nastavnica Vendi Evald (*Wendy Ewald*) je svoje učenike obučila da koriste fotoaparate i uputila ih da slikaju scene koje bi prikazivale značajne aspekte njihovog odrastanja u planinskom rudarskom mestu u Kentakiju. Knjiga, opremljena fotografijama i transkriptima intervjuva koje je Evaldova vodila sa decom, sa ciljem da oni opišu svoje percepcije fotografisanih scena, objavljena je deset godina kasnije pod nazivom *Portrait and Dreams* (Ewald, 1985). O tome koliko je korišćeni pristup bio inspirativan za mnoge istraživače, svedoči i činjenica da je revidirano i prošireno izdanje ove knjige objavljeno 2020. godine.

Ipak, utemeljiteljima ovog pristupa smatraju se Kerolajn Vang (*Caroline Wang*) i Meri En Buris (*Mary Ann Burris*) koje su prve definisale *photovoice* (Wang and Burris, 1994). Proučavajući zdravstvene potrebe žena u ruralnoj Kini, za potrebe akcionog istraživanja koje se kasnije razvilo u projekat obrazovanja za osnaživanje žena, Vang i Buris su od učesnica zahtevale da fotografijama dokumentuju svoja osećanja poput brige i ljubavi. Budući da su bile niskog društvenog statusa, učesnice ovog projekta nisu imale pristup donosiocima odluka. U formatu ovog participativnog pristupa, one su dobile priliku da same formulišu, a kasnije na javnim tribinama i predstave svoje životne situacije i probleme kreatorima politike.

Naučnice su vrlo brzo shvatile da same fotografije nisu dovoljne za razumevanje složenih konstrukta osećanja i da su naracije učesnica, koje su pratile prezentaciju fotografija, bile od presudnog značaja za dublje razumevanje njihovih životnih situacija. Autorke su ovakvu istraživačku proceduru najpre nazvale foto-priča (*photo novella*), određujući je kao način generisanja znanja od strane ljudi koji su, u drugačijim modelima istraživačkog procesa, obično pasivni subjekti posmatanja.

Razumevanje da su upravo glasovi ispitivanih žena vitalni segment ovog istraživačkog pristupa iniciralo je promenu naziva metoda iz *photo novella* u *photovoice*. Naime, nakon prve faze primene ovog istraživačkog pristupa, u kojoj učesnici biraju fotografije koje će prezentovati, dolazi faza kontekstualizacije ili pričanje priča tokom koje se razvija grupna diskusija opisana akronimom VOICE (*Voicing Our Individual and Collective Experience*) koji upućuje da je reč o modelu 'izražavanja našeg individualnog i kolektivnog iskustva'.

Opisujući ciljeve primene, Vang navodi da se praktikovanjem metoda *photovoice* ljudima daje mogućnost da zabeleže i razmišljaju kako o brigama, tako i o snagama koje postoje u njihovoj zajednici. Takođe, procedura implicira kritički dijalog i razmenu znanja o zajedničkim pitanjima, tako što se o njima otvoreno diskutuje. Krajnji cilj jeste da se stečena znanja i nalazi predstave na javnim prezentacijama koje okupljaju i donosiocima odluka (Wang and Burris, 1997).

U početku najčešće korišćen u projektima istraživanja javnog zdravlja i života u zajednicama, *photovoice* se danas primenjuje u raznolikim oblastima izučavanja u vizuelnoj sociologiji i antropologiji. Analizirajući oblasti primene metoda *photovoice*, Harper (2012) ih kategorizuje u sedam oblasti. U prvim godinama praktikovanja, *photovoice* se najčešće primenjivao u projektima čiji

je cilj bio ispitivanje potreba i osnaživanje marginalizovanih društvenih grupa (seoske žene, deca sa autizmom, mladi iz siromašnih četvrti), kao i ispitivanje različitih aspekata zdravlja u zajednicama (dospeljenici, afroamerički muškarci, mentalno oboleli, majke sa nekim oblikom rizika, samohrane siromašne majke). Zdravlje, kroz ispitivanje promena u načinu života obolelih osoba, kao i oporavka kod konkretnih bolesti, konstantno ostaje u fokusu primene ovog pristupa⁵. *Photovoice* se takođe koristi u različitim oblastima vezanim za obrazovanje⁶ i održivi razvoj⁷.

3. Procedura sprovođenja metoda *photovoice*

Iako se u literaturi sreću različiti predlozi procedure za sprovođenje metoda *photovoice*, treba reći da je ovaj istraživački postupak vrlo fleksibilan, podložan adaptaciji u zavisnosti od specifičnih ciljeva istraživanja, karakteristika zajednice u kojoj se istraživanje sprovodi, kao i šireg društvenog konteksta (Wang and Burris, 1997). Premda istraživači ne moraju pratiti strogi protokol u realizaciji, *photovoice* se uobičajeno sprovodi kroz nekoliko bazičnih koraka⁸. Smatrajući proceduru sprovođenja metoda *photovoice* procesom, Mičel (Mitchell, 2011) piše o aktivnostima koje se sprovode pre snimanja slika, o samom fotografisanju, i onim nakon slikanja. Opciono, ukoliko je reč o angažovanom projektu, postoje prakse vezane i za objavljivanje i javno prikazivanje slika⁹.

5 Hergenrader i saradnici (Hergenrather et al., 2009) pišu o upotrebi metoda *photovoice* u istraživanju zdravlja na radnom mestu, prevenciji bolesti, kao i evaluaciji zdravstvenih programa. Pomenućemo ovde i rad Strak, Magil i Mekdona (Strack, Magill and McDonagh, 2004), koji su koristili *photovoice* za istraživanje percepcije zdravlja među mladima u urbanim sredinama, kao i rad u kojem autori tematizuju *photovoice* kao sredstvo za promovisanje zdravstvenih strategija (Wang, Yi, Tao, Carovano, 1998).

6 Dobar primer je istraživanje načina za poboljšanje nastavnih metoda i uključivanje studenata u aktivno učenje i kritičko razmišljanje (Cammarota and Fine, 2008), kao i kreiranje strategija za osnaživanje mladih (Wilson et al, 2007).

7 Zanimljiva su metodološka iskustva sticana u studiji koja se odnosila na ruralne i ekološki ugrožene zajednice (Macleand and Woodward, 2013).

8 Vang (Wang, 2006) navodi devet takvih koraka koji uključuju sledeće aktivnosti: 1. odabir i regrutaciju ciljanje publike sastavljene od donosilaca odluka i lidera u zajednici; 2. regrutovanje grupe učesnika za *photovoice*; 3. predstavljanje načina sprovođenja istraživačkog pristupa učesnicima, kao i pokretanje grupne diskusije; 4. pribavljanje informisanog pristanka za učešće; 5. predstavljanje inicijalne teme povodom koje se prave fotografije; 6. distribuiranje kamera učesnicima i obuka oko njihovog korišćenja; 7. dogovor sa učesnicima oko vremena potrebnog za fotografisanje; 8. organizovanje sastanka za diskusiju i 9. zajedničko planiranje formata u kojem će fotografije i priče biti predstavljene donosiocima odluka i liderima u zajednici.

Nabrajajući ključne aktivnosti u procesu sprovođenja metoda *photovoice*, Lac (Latz, 2017) navodi osam koraka: identifikacija, pozivanje, obuka, dokumentovanje, naracija, idejacija, prezentacija i potvrda.

9 U društveno angažovanim projektima se na kraju fotografije i zapisi predstavljaju na izložbama koje imaju javni karakter i na koje se pozivaju ključni akteri iz zajednice do kojih učesnici inače ne bi imali pristup. Tako se završna izložba organizuje kao centralna komponenta ovog učesničkog procesa, sa ciljem da se izvrši senzibilizacija javnosti za probleme koje su učesnici izrazili (Kessi et al., 2019).

U sledećem delu rada ćemo glavni tok primene metoda *photovoice* prikazati ukazivanjem na glavne istraživačke aktivnosti u realizaciji, a nešto detaljnije ćemo se osvrnuti na korake koji slede nakon uspostavljanja plana istraživanja.

Uvodni istraživački koraci. Najpre je potrebno jasno definisati sve osnovne komponente istraživačkog procesa, kao i napraviti plan njihove realizacije. Prvi koraci se odnose na izbor problema, određivanje ciljeva istraživanja, definisanje istraživačkih pitanja, kao i preciziranje prostornog i vremenskog okvira u kojem će se istraživanje odvijati. Od istraživača se očekuje da uspostavi logičku konzistentnost svih elemenata planiranog istraživačkog procesa, kao i da ponudi ubedljivu argumentaciju za izbor metodološkog i teorijskog okvira (Đurić, 2013). Upravo iz postavljenih istraživačkih pitanja treba koherentno da sledi odluka o izboru metoda *photovoice* kao pristupa koji će obezbediti prikupljanje valjanih i pouzdanih podataka. Takođe, adekvatno utemeljenje u postojećim teorijskim konceptima jeste preduslov da se nalazi istraživanja mogu plodno povratno uključiti u polazno pitanje ili teoriju. Iako se od istraživača očekuje što jasnije definisanje svih koraka istraživanja, zbog otvorene prirode kvalitativnih istraživanja u čijim okvirima se praktikuje ovaj istraživački postupak, očekuje se i njihova fleksibilnost za sve eventualne kasnije modifikacije.

Učesnici. Istraživač okuplja učesnike kako bi sa njima razgovarao o svakodnevnom životnim iskustvima, fokusirajući se na aspekte njihovih života relevantne za istraživački projekat. Imajući u vidu prirodu metoda *photovoice*, primereni način uzorkovanja je prigodno uzorkovanje. U skladu sa tematskim okvirom koji nameće predmet istraživanja, kao i specifičnih zahteva proisteklih iz potrebe da se odgovori na istraživačka pitanja, uključuju se osobe koje imaju iskustva značajna za predmet istraživanja¹⁰, pripadaju određenim društvenim grupama i/ili žive na određenom prostoru.

Veličina uzorka. Broj ljudi uključenih u proceduru *photovoice* može da varira i zavisiće od specifičnih ciljeva istraživanja. Iako Vang (Wang, 1999) smatra da bi idealna učesnička grupa trebalo da broji između 7 i 10 osoba, kasniji istraživači su relativizovali ovu preporuku, ilustrujući to praksom primene metoda *photovoice* u kojima se broj učesnika kretao od 4 do čak 122 (Hergenrather et al., 2009). U svakom slučaju, broj učesnika će zavisiti od karakteristika ispitivane populacije, kao i prirode teme koja se istražuje. Manji uzorci će se planirati u istraživanjima koja se fokusiraju na dublje razumevanje specifičnih aspekata fenomena, dok su veći uzorci potrebni kada je cilj obuhvatiti različite perspektive i širi spektar iskustava unutar kompleksnog fenomena. U planiranju broja učesnika svakako treba računati na visoku stopu osipanja učesnika tokom sprovođenja istraživanja, jer prema nekim procenama ona često premašuje 50 posto. Kao i kod planiranja drugih kvalitativnih istraživačkih pristupa, i ovde će se istraživači voditi

10 Nije retka praksa, pogotovu u akademskim istraživanjima, da se učesnici biraju iz populacije koja je obuhvaćena širim istraživanjem. U jednom takvom projektu koji se odnosio na spremnost za školu roditelja i dece iz manjinskih ili porodica sa niskim primanjima u Pitcburgu, istraživači su sprovedli 150 kvalitativnih intervjua kako bi prikupili podatke o perspektivama i iskustvima roditelja, nakon čega su odabrali 7 učesnika za dubinsko proučavanje koje je podrazumevalo primenu metoda *photovoice* (McAllister et al. 2005).

principom dostizanja saturacije podataka, odnosno prikupljanja informacija do tačke kada novi podaci prestaju da donose nove uvide ili značajno proširuju postojeće kategorije i teme. U kontekstu metoda *photovoice*, to znači da će broj učesnika i obim generisane iskustvene evidencije biti prilagođeni kako bi se obezbedila dovoljna dubina uvida, dok će se istovremeno izbeći preopterećenje podacima koji ne donose dodatnu analitičku vrednost.

Inicijalni sastanak. Dobra organizacija inicijalnog sastanka je ključna za uspostavljanje temelja za uspešnu realizaciju metoda *photovoice*. Nakon što je sastavljena lista učesnika koji zadovoljavaju sve kriterijume za učešće u ovakvom istraživanju, oni se pozivaju na sastanak. Participativna priroda ovog istraživačkog pristupa zahteva njihovu potpunu informisanost o ciljevima projekta, način na koji će se istraživanje realizovati, kao i potencijalnim opasnostima (Wang and Redwood-Jones, 2001). Njima se takođe objašnjavaju obaveze koje podrazumeva učešće u projektu: prisustvovanje sastancima, snimanje fotografija, učešće u diskusijama. O svemu ovome se učesnici obaveštavaju na inicijalnom sastanku, tokom kojeg se njima pruža prilika da se predstave i međusobno upoznaju.

Informisani pristanak. Već tokom inicijalnog sastanka, istraživači planiraju pribavljanje informisanog pristanka. Učesnicima se objašnjava da je njihovo učešće dobrovoljno, da se mogu povući iz projekta u bilo kom trenutku, kao i da zadržavaju prava nad fotografijama koje naprave. Pre nego što potpišu formulare saglasnosti¹¹, oni moraju da razumeju uslove učešća u istraživanju. Naravno, ako su učesnici ili osobe koje se fotografišu maloletne, neophodna je i saglasnost roditelja ili staratelja. Kada učesnici sprovode fotografisanje u sredini u kojoj žive, mogu se naći u situaciji da neko postavi pitanja zašto fotografišu. Stoga se preporučuje da se učesnicima daju kopije informativnog letka koji opisuje projekat i uključuje kontakt informacije članova istraživačkog tima.

Obuka učesnika. Dok je ranija istraživačka praksa podrazumevala korišćenje fotoaparata, danas ispitanici najčešće kreiraju fotografije pametnim telefonima sa integrisanim kamerama. U oba slučaja njima se organizuje osnovna obuka koja uobičajeno podrazumeva kako tehničke instrukcije o načinu korišćenja kamere, tako i uputstva kako da biraju adekvatne scene koje će na pravi način izraziti njihova svakodnevna iskustva. Učesnici takođe dobijaju sva neophodna uputstva koja se odnose kako na etičke, tako i na bezbednosne aspekte fotografisanja. Učesnicima se daju detaljna uputstva za prvu rundu fotografisanja. Analizirajući primenu metoda *photovoice* u projektima koji se odnose na javno zdravlje, Katalani i Minkler (Catalani and Minkler, 2010) nalaze da, za razliku od društveno angažovanih participativnih projekata, u projektima koji su sledili sociološki ili antropološki pristup vizuelnim metodama često izostaju obuke učesnika. Ovakva praksa izbegavanja direktivnog usmeravanje je sasvim

11 Lac (Latz, 2017) sugeriše da treba obezbediti četiri tipa saglasnosti: (a) saglasnost učesnika za učešće u istraživanju; (b) pristanak pojedinca da bude fotografisan; (c) pristanak fotografisanog (pojedinca) da dozvoli objavljivanje fotografija; i (d) saglasnost učesnika/fotografa da dozvoli objavljivanje slika.

razumljiva, jer je za akademske istraživače sam izbor kadrova kao i autentičan način njihovog beleženja dragocen izvor podataka o učesniku istraživanja¹².

U dogovorenom vremenskom periodu učesnici fotografiju ono što oni smatraju relevantnim, a što odražava njihov svakodnevni život. U ovoj etapi izvođenja metoda *photovoice* treba održavati doslednu i kontinuiranu komunikaciju između članova istraživačkog tima i učesnika, kojima treba obezbediti prilike da postavljaju pitanja i traže pojašnjenje. Učesnicima treba redovno davati ohrabrenje, afirmacije, podsetnike i obaveštenja (Latz, 2017). Često učesnici poželeva da urade dodatne fotografije kako bi u potpunosti bili zadovoljni sopstvenim izborima.

Diskusija. Tokom ponovnog okupljanja, učesnici predstavljaju svoj fotomaterijal grupi, objašnjavajući značenje scena koje su fotografisali. Ove diskusije se najčešće organizuju u formatu fokusgrupnog intervjua kako bi se podstakla dinamika dijaloga. Tokom diskusije, istraživač i ostali učesnici imaju priliku da postavljaju dodatna pitanja, traže pojašnjenja i dublja tumačenja priča koje prate prezentovane fotografije. Preporuka je da se na ovom nivou koristi neki od mnemoničkih modela koji sadrže pitanja koja mogu adekvatno da strukturiraju narative¹³. Iako je fokusgrupni intervju standardni način organizovanja diskusije o fotografijama, u određenim slučajevima istraživači se odlučuju za dubinsko intervjuisanje. Ovo je naročito značajno kod istraživanja osetljivih tema, gde individualni razgovori pružaju bezbedniji prostor za učesnike da objasne značenje svojih fotografija, način na koji su ih snimili i poruke koje žele da prenesu¹⁴.

Etičke dileme. *Photovoice* može pružiti moćne uvide u iskustva i perspektive učesnika, ali takođe nosi sa sobom značajne etičke izazove, slične onima koji se sreću u drugim formama participativnih i digitalnih istraživanja (Gubrium,

12 U istraživanju četiri starije žene koje žive s HIV/AIDS-om, istraživači su učesnicama dali jednokratne kamere i dnevnik, tražeći od njih da zabeleže šta za njih znači slobodno vreme pre i posle HIV/AIDS-a, bez upućivanja na operativnu definiciju slobodnog vremena. Istraživači su namerno izostavili davanje detaljnijih instrukcija, kako bi stekli uvid u autentičan način izražavanja i tumačenja učesnica (Gosselink and Myllykangas, 2007).

13 Jednu od takvih mnemoničkih strategija, nazvanu SHOWED, razvila je Vang (Wang, 1999), koja podseća istraživače da tokom prezentacija valja pokrenuti sledeća pitanja: „Šta vidite ovde?“ / „Šta se stvarno ovde dešava?“ / „Kako se ovo odnosi na naše živote?“ / „Zašto ova situacija, brige, snage postoje?“ / „Šta možemo da uradimo povodom toga?“

Još jedan takav mnemonički model, kroz akronim PHOTO, implicira pokretanje sledećih pitanja: „Opišite svoju fotografiju“ / „Šta se dešava na vašoj fotografiji?“ / „Zašto ste slikali baš ovo?“ / „Šta nam ova slika govori o vašem životu?“ / I „Kako ova slika može da nam pomogne da poboljšamo život?“ (Graziano, 2004; Hussey, 2006; Hergenrather, et.al, 2009). I dok se većina istraživača slaže oko korisnosti mnemoničkih modela kao podsetnika, Harper (2012) navodi istraživačko iskustvo Alis Mekintajer (*Alice Mcintyre*) koja je, proučavajući žene iz Severne Irske, konstatovala da insistiranje na SHOWED protokolu može da bude previše direktivno i da ometa spontanost kod učesnika.

14 Pomenućemo ovde istraživanje zdravstvenih potreba osoba sa intelektualnim poteškoćama (Jurkowski and Paul-Ward, 2007). U istraživanju iskustva života sa hroničnim bolom sa 13 starijih osoba iz Mičigena (Baker and Wang, 2006), učesnici nisu imali direktan kontakt jedni sa drugima tokom istraživanja i nije organizovan grupni razgovor o fotografijama. Istraživači su se odlučili za individualno intervjuisanje učesnika tokom kojeg su učesnike ispitivali o kontekstu i značenju njihovih slika.

Harper, 2013). Istraživači koji praktikuju ovaj način ispitivanja imaju obavezu da zaštite kako učesnike, tako i ostale osobe koje su eventualno uključene u foto-priče (Gross, Katz, Ruby, 1988). Ipak, kompleksna priroda procedure sprovođenja metoda *photovoice* ne daje mogućnost uspostavljanja definitivne i striktno liste etičkih smernica. Umesto toga, istraživačima se savetuje da za svaki konkretan projekat pažljivo razmotre sve etičke aspekte¹⁵. Tokom obuke, učesnicima se predstavljaju dileme sa kojima se mogu susresti prilikom kreiranja foto zapisa. Njima se objašnjava kako da adekvatno pristupaju nekome koga eventualno žele da fotografišu, uz traženje njihove usmene saglasnosti. Takođe, savetuje im se da ne ulaze na privatnu imovinu i ne fotografišu nelegalne aktivnosti. Pažljivo razmatranje i rešavanje ovih dilema ključno je za sprovođenje etički odgovornog istraživanja u kojem će se poštovati prava i dostojanstvo svih učesnika.

4. Tipovi podataka dobijeni primenom metoda *photovoice*

Iskustvena evidencija kreirana primenom metoda *photovoice* je kompleksna i uključuje tri tipa obaveštenja: vizuelne materijale, narative učesnika, kao i kontekstualne podatke.

4.1. Vizuelni materijali

Prvi set podataka odnosi se na vizuelne materijale, koji kao bazični sadržaj uključuje kolekcije *pojedinačnih fotografija*, kao i druge oblike *vizuelnih zapisa* koji su stvorili učesnici (dokumentarni snimci, intervjui koje su učesnici vodili sa osobama koje su smatrali relevantnim sagovornicima o temi koja se istražuje i sl.). I dok se pobrojane vrste podataka mogu smatrati sirovom građom, vizuelni materijali koji se generišu primenom metoda *photovoice* često uključuju i neki tip agregatnih podataka, nastalih primarnim povezivanjem pojedinačnih jedinica podataka od strane učesnika istraživanja. Takvi podaci mogu se generisati primenom nekog od alata koji se uobičajeno koriste u vizuelnoj metodologiji, a najčešće je reč o participativnim mapama ili nekom tipu kolaža.

Participativne mape su grafički prikazi na kojima se prostorno lociraju teme od istraživačkog interesa na mapi zajednice koja se ispituje. Najčešće nastaju kao proizvod grupnih diskusija na sastancima na kojima učesnici istraživanja predstavljaju svoje fotografije. Ukoliko se tokom predstavljanja individualno kreiranih fotografija, ustanovi izvestan stepen saglasnosti učesnika u pogledu doživljaja zajedničkog problema, briga, opasnosti, stavova o kvalitetu nekog socijalnog resursa, prioriteta i slično, istraživač može da zatraži od učesnika da zajednički nacrtaju kartu zajednice i na njoj lociraju važna mesta relevantna za temu¹⁶.

15 Šire o etičkim dilemama u kvalitativnim istraživanjima u Ђурић, 2012. A za upoznavanje sa etičkim specifičnostima *photovoice* metodologije preporučujemo Latz, 2017: 104–117 i Jarldorn, 2019: 88–98.

16 Mapiranje bi trebalo da bude proizvod kolektivnog angažmana, uz aktivno učešće svih učesnika, a istraživač će beležiti tok grupe diskusije vođene tokom ove aktivnosti. Detaljnije o primeni mapiranja u participativnim projektima u lokalnoj zajednici videti u: Djuric, 2009. i Đurić, 2013: 326–338.

Istraživači takođe mogu tražiti od učesnika da sami strukturiraju svoje fotografije, organizuju ih i povežu u smisleni niz, kako bi kroz takve *kolaže* (fotoseje) kreirali sopstvene tematske prikaze. Participativne mape i kolaži obezbeđuju istraživaču početne uvide u obrasce, teme ili korelacije koje nisu očigledne iz pojedinačnih jedinica sirove građe. Takođe, integrišući različite perspektive učesnika (posebno kroz kreiranje participativnih mapa), istraživačima pružaju dublje i kontekstualno bogatije razumevanje istraživanih tema.

4.2. Narativni podaci

Narativni podaci su sadržani u različitim oblicima priča i objašnjenja koje učesnici pružaju u odnosu na vizuelne materijale koje su kreirali. U prvom redu, to su njihovi verbalni iskazi dati tokom fokusgrupnih ili individualnih intervjuva u kojima su oni objašnjavali značenja svojih fotografija. Učesnici saopštavaju ne samo zašto su i kako nešto fotografisali, opisuju šta se nalazi na fotografiji, šta su želeli da prenesu, već upućuju i na lične i socijalne okolnosti. Ovi (individualni ili grupni) razgovori se uobičajeno snimaju i kasnije transkribuju kako bi bili spremni za analizu.

Onda kada to okolnosti konkretnog istraživanja nalažu, istraživač može tražiti od učesnika da napišu kratke eseje ili opise uz svaku fotografiju. Takođe, u nekim istraživanjima (kada to životne situacije učesnika dozvoljavaju) uspostavlja se praksa vođenja dnevnčkih zapisa u kojima učesnici tokom trajanja projekta beleže svoja iskustva, osećanja, razmišljanja vezana za temu istraživanja i sopstveno učešće.

Sve ove kategorije narativnih podataka u *photovoice* proceduri ključni su za razumevanje značenja i konteksta prikupljene vizuelne građe. Ovi podaci omogućavaju dublje razumevanje subjektivnih iskustava i perspektiva učesnika, a kvalitativnoj analizi daju okvir za interpretaciju vizuelnih materijala.

4.3. Kontekstualne informacije

U skladu sa predmetom i ciljevima istraživanja, kao i teorijskim okvirom, ova grupa podataka može da uključi širok spektar raznorodnih kategorija. Tu su najpre sociodemografski podaci (starost, pol, obrazovanje, zanimanje učesnika, njihov socio-ekonomski status itd.), kao i podaci o zajednici iz koje učesnici dolaze (resursi, izazovi, društvena struktura, infrastruktura, bezbednost). Ukoliko to ciljevi istraživanja nalažu, prikupiće se i podaci o kulturnim praksama, vrednosnim sistemima i normama zajednice ili društvene grupe kojoj učesnici pripadaju. Određeni predmeti istraživanja zahtevaće uvide u politički, istorijski ili ekonomski kontekst.

Kontekstualne informacije nam najpre pomažu da dublje razumemo značenja koje učesnici pridaju svojim fotografijama i narativima tako što nam omogućuju situiranje individualnih vizuelnih prikaza i priča u širi okvir. U sledećem koraku, dovodeći u vezu prikupljene vizuelne i narativne sadržaje, kako sa širim društvenim kontekstom, tako i sa specifičnim društvenim okolnostima, istraživači mogu da identifikuju ključne obrasce i veze u ispitivanim pojavama.

5. Analiza podataka prikupljenih primenom metoda *photovoice*

Podaci generisani metodom *photovoice* analiziraju se kao i drugi kvalitativni podaci, kroz kodiranje, ponovno proučavanje, formulisanje i tumačenje tema i kategorija (Hergenrather et al., 2009). Imajući u vidu kvalitativnu i otvorenu prirodu ovakvih istraživačkih poduhvata, od istraživača se zahteva fleksibilan pristup prilikom analize podataka. To podrazumeva sposobnost istraživača da prilagodi analitičke metode u zavisnosti od vrste podataka koji su prikupljeni (fotografije, priče, refleksije učesnika), kao i njihovu otvorenost prema promenama u kodiranju i formiranju kategorija, kako bi analiza ostala verna iskustvima učesnika i reflektovala složene društvene i kulturne aspekte njihovih odgovora. Dodaćemo da, iako se ovim istraživačkim pristupom generišu kvalitativni podaci, u slučajevima kada to doprinosi istraživačkim ciljevima, istraživači mogu da kvantifikuju određene aspekte iskustvene evidencije¹⁷.

Podsećamo da je analiza podataka dobijenih ovom metodom složena i višeslojna¹⁸, jer uključuje interpretaciju i integraciju veoma raznolikih tipova podataka: vizuelnih, narativnih i kontekstualnih¹⁹. Najpre je potrebno *preprijeti podatke*, tako što će se sva prikupljena građa adekvatno indeksirati i smestiti u bazu podataka. Fotografije i ostali vizuelni materijali se jasno označavaju, dok se kod narativa sprovodi selekcija citata i delova opisa koji se odnose na identifikovane teme. Na ovom nivou analize, mogu se koristiti softverski alati za organizovanje kvalitativnih podataka²⁰ čime se raznorodni segmenti iskustvene evidencije mogu lakše integrisati u jednu bazu, što će svakako bitno olakšati proces kodiranja. Takođe, istraživači prave transkripte svih narativa, a na odgovarajućim mestima kroz transkripte ubacuju se pripadajuće fotografije.

Nakon toga sledi *pregledanje podataka*. Istraživači detaljno pregledaju fotografije kako bi stekli opšti utisak o vizuelnim temama. Takođe, iščitavaju

---

17 Istraživači mogu meriti učestalost pojavljivanja određenih tema na fotografijama ili u narativima učesnika, kao i povezivati nalazi sa specifičnim karakteristikama učesnika, kao što su starost, pol, obrazovanje ili mesto stanovanja. Takođe, može se primeniti analiza stavova prema određenoj temi, kvantifikovanjem broja pozitivnih, negativnih ili neutralnih komentara koje učesnici iznose kroz *photovoice* narative. Kao uspešan primer uključivanja kvantitativne analize podataka dobijenih *photovoice* metodom, navešćemo studiju iz javnog zdravlja sprovedenu na Univerzitetu Džons Hopkins. Naime, odabrani zdravstveni radnici iz zajednice su kroz *photovoice* dokumentovali svoja iskustva, kao i svoje profesionalne izazove. Pored kvalitativne analize fotografija i narativa, istraživači su kvantifikovali određene aspekte, kao što su društvene determinante zdravlja koje utiču na radnike i njihove pacijente (Ibe et al., 2023).

18 Vang i Buris (Wang and Burris, 1997) predlažu trostepenu participativnu strategiju obrade podataka nastalih putem metoda *photovoice*: odabir (*selecting*), kontekstualizacija (*contextualizing*) i kodiranje (*codifying*).

19 O procesu analize kvalitativnih podataka šire u Đurić, 2013: 259–285.

20 O najnovijim verzijama softverskih paketa za organizovanje i analizu kvalitativnih podataka, istraživači se mogu obavestiti na sajtu <https://www.surrey.ac.uk/computer-assisted-qualitative-data-analysis>

se svi prateći narativi, kako bi se što bolje razumeli kontekst i značenje svake fotografije. Na ovom nivou se 'uparuju' vizuelne teme sa temama iz narativa²¹.

Nakon detaljnog pregledanja, istraživač će biti u mogućnosti da početno identifikuje glavne tematske aspekte, na osnovu čega će segmentima empirijske evidencije dodeljivati adekvatne *kodove*²². Početna lista kodova će se u kasnijim fazama analize razvijati kroz proces aksijalnog i selektivnog kodiranja kao apstraktnijih nivoa analitičke procedure. Analiza se postavlja u odgovarajući konceptualni okvir, saglasno teorijskom utemeljenju relevantnom za konkretno istraživanje. U interpretaciju verbalnih i vizuelnih sadržaja uključuju se kontekstualni podaci kako bi se osvetlili obrasci povezani sa društvenim, kulturnim, političkim kontekstom bitnim za razumevanje istraživnog problema.

6. Zaključak

U literaturi postoji saglasnost oko ocene visokog potencijala i metodološke plodnosti metoda *photovoice* kao istraživačke procedure, koja se sa manje ili više uspeha praktikuje već nekoliko decenija. Uobičajeno se kao značajna prednost primene ovog pristupa navodi činjenica da se njime podstiču detaljniji razgovori u odnosu na klasičan verbalni intervju, kao i da je za mnoge učesnike poželjniji u odnosu na konvencionalne intervjuje. Kombinovanje vizuelnih i verbalnih sadržaja često može da rezultira sticanjem neočekivanih informacija koje nam omogućuju da bolje shvatimo vezu između fizičke i psihičke stvarnosti učesnika istraživanja, a time i dublje razumemo njihova iskustva. Nadalje, ova istraživačka procedura može se primenjivati u bilo kojoj fazi istraživanja, može se plodno kombinovati sa drugim istraživačkim metodima što obezbeđuje ostvarivanje principa triangulacije (Hurworth, 2003).

Na nešto opštijem nivou, ovaj metod se može svrstati u red onih istraživačkih procedura kojima se obezbeđuje nova varijacija odnosa među učesnicima istraživačkog procesa (Schegloff and Sacks, 1973; Drew and Heritage, 1992). Naime, u klasičnom formatu intervjuja, koji podrazumeva 'postavljanje pitanja' i 'pružanje odgovora', uspostavlja se epistemološka i socijalna asimetrija između istraživača i ispitanika (Fairclough, 1989; Lapenta, 2011). Istraživač, kao nesporni autoritet u ovoj komunikaciji, upravlja procesom ispitivanja time što nameće izbor tema i pitanja, a kasnije sam interpretira dobijene odgovore. Primenom metoda *photovoice* kao načina ispitivanja se, upravo

21 Tinkler (Tinkler, 2013: 193–194) preporučuje da se u analizi narativa dobijenih tokom verbalnih tumačenja fotografija istraživači fokusiraju na sledeća pitanja: 1) šta učesnici vide; 2) kontekstualizacija: kako se fotografije uklapaju u živote učesnika; 3) šta je rečeno, odnosno nije rečeno; 4) poređenje: kako ono što je rečeno stoji u odnosu na ono što je na fotografiji; 5) kako se učesnici odnose prema fotografijama; 6) pratiti ukupni narativ i pojedinačne narative.

22 Ukoliko prikupljena građa uključuje značajnije količine vizuelnog materijala, preporuka je da se u procesu otvorenog kodiranja koristi paket PhotoMesa (*PhotoMesa* – <http://www.cs.umd.edu/hcil/photomesa/>). Ovaj softver omogućuje istovremeno pregledanje više direktorijuma sa slikama, podržava grupisanje slika prema metapodacima što sve olakšava dodeljivanje početnih kodova. Nakon toga se fotografije mogu iznova grupisati prema kategorijama kojima su dodeljene što će ih adekvatno organizovati za sledeće nivoe analize.

spajanjem vizuelnih i verbalnih segmenata komunikacije, uspostavlja neki vid partnerstva među učesnicima istraživačkog procesa. Učesnici, po svom izboru, kreiraju fotografije, čije značenje sami interpretiraju čime se, u dobro vođenim istraživačkim procedurama, ukida stroga direktivna i linearna priroda koja karakteriše postupak u kojem istraživač postavlja pitanja, a ispitanik odgovara na njih. Iako se tokom realizacije metoda *photovoice* konstantno podstiče smisljena participacija učesnika, nekada se može narušiti ravnopravnost u moći između istraživača i učesnika. To se posebno dešava ukoliko istraživač u fazama, koje uključuju izbor fotografija i interpretaciju nalaza, svesno ili nesvesno usmerava izbor učesnika, čime potencijalno utiče na to kako će se njihov glas predstaviti (Liebenberg, 2018).

Kako i Harper (2012) primećuje, tokom sve intenzivnije primene ovog istraživačkog pristupa, desile su se dve značajne promene. Prva se odnosi na sve veće proširivanje opsega tematskih oblasti za čije istraživanje se primenjuje ovaj interaktivni pristup, koji postaje sve zastupljeniji u širokim oblastima vizuelne sociologije i antropologije. Druga promena se tiče izmeštanja fokusa ovog pristupa, koji se od angažovanog istraživačkog modela kojim se „daje glas“ najčešće marginalizovanim društvenim grupama, transformiše u istraživački pristup čiji je primarni cilj prikupljanje podataka i produkovanje znanja.

U angažovanim participativnim projektima *photovoice* se primenjuje kako bi se osnažila kritička svest, ojačao socijalni kapital, posebno u marginalizovanim zajednicama koje karakteriše nejednaki pristup društvenim resursima. U naučnim projektima, *photovoice* je jedan od načina prikupljanja podataka o iskustvima, percepcijama i svakodnevnom životu učesnika. Ovaj metod omogućava istraživačima da dobiju bogate vizuelne i narativne podatke koji pružaju dublje razumevanje socijalnih fenomena i kulturnih konteksta. Takođe, *photovoice* može otkriti skrivene dimenzije problema koje bi tradicionalne metode mogle prevideti, čime doprinosi sveobuhvatnijem i empatičnijem pristupu istraživanju.

Na ovom mestu skrenućemo pažnju i na izvesne izazove koji se vezuju za *photovoice* kao istraživačku proceduru. Jedno od često pokretanih pitanja tiče se problematizovanja naučnog statusa metoda *photovoice*, s obzirom na činjenicu da se on najčešće sprovodi u angažovanim projektima. Za detaljniju argumentaciju o dilemi da li se primenom metoda *photovoice* može steći 'legitimno naučno saznanje' ili je pre svega reč o postupku sa 'inherentno angažovanim karakterom' upućujemo na Zvijerov rad (2023). Upravo se pokretanje ove dileme može objasniti činjenicom da se u postupku metoda *photovoice* uspostavlja visok nivo participativnosti učesnika, što ni u kom slučaju ne umanjuje saznajne potencijale ovog postupka kada se adekvatno primeni u naučnim projektima. Uostalom, u sve rasprostranjenijoj praksi pokretanja tzv. društvenoangažovanih projekata može se videti primena svih klasičnih metodoloških postupaka (razni oblici individualnih i grupnih intervjuva, anketno ispitivanje, sekundarna analiza podataka, itd). Dosadašnja praksa primene ovog pristupa ubedljivo pokazuje njegove potencijale kako u društveno angažovanim projektima, tako i u onim čiji je cilj naučna analiza nekog segmenta društvenog života.

Prilikom donošenja odluke o primeni ovog istraživačkog pristupa, istraživači moraju da budu upoznati sa njegovim ograničenjima, kao i brojnim praktičnim izazovima. Ovaj pristup ne treba planirati u istraživačkim projektima čiji ciljevi zahtevaju širu primenljivost nalaza (Liebenberg, 2018; Wang & Redwood-Jones, 2001). Naime, istraživanja u kojima se koristi metod *photovoice* obično se sprovode u specifičnim zajednicama i obuhvataju relativno male uzorke. Iako ovaj pristup omogućava prikupljanje duboko kontekstualizovanih svedočenja učesnika, nalazi uglavnom odražavaju specifične društvene i kulturne karakteristike tih zajednica i najčešće se mogu generalizovati samo na slične kontekste.

Takođe, u dosadašnjoj istraživačkoj praksi primene ovog metoda ne postoji konsenzus oko jasnih smernica za sprovođenje metoda *photovoice* u društvenim istraživanjima, što samo po sebi nije ograničenje za istraživače sa iskustvom u primeni kvalitativnih i/ili vizuelnih metoda, ali može biti izazov za one istraživače koji prvi put planiraju izvođenja *photovoice* studije. Sama priroda ovog metoda zahteva veći stepen senzibilisanosti istraživača za primenu ovog izrazito participativnog metoda, od samog planiranja istraživanja, preko kontakata sa učenicima, organizovanja fokusgrupnih i individualnih intervjua, pa do analize podataka i prezentacije rezultata.

Photovoice studija može trajati duži period, te će nekada biti teško obezbediti posvećenost projektu od strane učesnika koji često menjaju boravište ili imaju rizične stilove života (npr. beskućnici, deca bez roditeljskog staranja) i čija se socijalna situacija može menjati usled neizvesnog društvenog položaja. Otuda i visoka stopa osipanja učesnika evidentirana u dosadašnjim istraživanjima u kojima je primenjen *photovoice* kao vizuelni metod.

Već smo pominjali brojne etičke dileme koje se mogu javiti tokom sprovođenja metoda *photovoice*, što naročito može doći do izražaja kada su aspekti anonimnosti ispitanika u pitanju, njihove bezbednosti prilikom fotografisanja potencijalno nelegalnih ili socijalno devijantnih pojava, što sa druge strane može uticati i na dobijanje etičke saglasnosti za izvođenje *photovoice* studije. Istraživači moraju biti sigurni da učesnici istraživanja u potpunosti razumeju kako će se njihovi podaci koristiti, naročito kada se radi o osetljivim temama (Wang & Redwood-Jones, 2001).

Ukupno gledano, ali bez namere „preuznošenja i glorifikacije“ (Zvijer, 2023), možemo reći da, ukoliko se adekvatno primeni, *photovoice* može dodati dubinu i autentičnost u kvalitativna istraživanja, omogućiti generisanje bogate iskustvene evidencije, kao i doprineti boljem razumevanju kako iskustava učesnika, tako i društvene dinamike. Ipak, uprkos rastućoj popularnosti ovog metoda i njegovoj pristupačnosti, on se ne sme zloupotrebiti i promovisati kao „brza i jednostavna zamena“ (Gubrium, Harper, 2013) za klasičan etnografski istraživački pristup.

Literatura

- Baker, T. A., & Wang, C. C. (2006). Photovoice: Use of a participatory action research method to explore the chronic pain experience in older adults. *Qualitative Health Research* 16(10): 1405–1413. <https://doi.org/10.1177/1049732306294118>

- Batchen, G. (1997). *Burning with desire: The conception of photography*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Batrićević, A. (2021). Photovoice i (re)socijalizacija prestupnika. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* 40(2–3): 21–40. <https://doi.org/10.47152/ziksi20212302>
- Brujić, M. (2017). Kratak uvod u istoriju antropologije fotografije. *Etnoantropološki problemi*, 12(1): 129–147. <https://doi.org/10.21301/eap.v12i1.6>
- Cammarota, J. and Fine, M. (2008). *Revolutionizing Education: Youth Participatory Action Research in Motion*. London: Routledge.
- Carlson, E. D., Engebretson, J., & Chamberlain, R. M. (2006). Photovoice as a social process of critical consciousness. *Qualitative health research*, 16(6), 836–852. <https://doi.org/10.1177/1049732306287525>
- Catalani, C., & Minkler, M. (2010). Photovoice: a review of the literature in health and public health. *Health education & behavior: the official publication of the Society for Public Health Education*, 37(3), 424–451. <https://doi.org/10.1177/1090198109342084>
- Collier, J. (1957). Photography in anthropology: A report on two experiments. *American Anthropologist*, 59(5): 843–859.
- Drew, P. and Heritage, J. (1992) *Talk at Work: Interaction in Institutional Settings*. New York: Cambridge University Press.
- Djuric, S. (2009). Qualitative approach to the research into the parameters of human security in the community. *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 32(3): 541–559. <https://doi.org/10.1108/13639510910981653>
- Ђурић, С. (2012). Етички проблеми у спровођењу квалитативних истраживања. *Култура јулиса*, 9: 573–591.
- Ђурић, С. (2013). *Istraživanje bezbednosti – kvalitativni pristup*. Beograd: Fakultet bezbednosti.
- Ђурић, С. (2020). Визуелна истраживања – главне методолошке дилеме. *Култура*, 166: 199–221. <https://doi.org/10.5937/kultura2066197D>
- Ewald, W. (1985). *Portraits and Dreams: Photographs and Stories by Children of the Appalachians*. New York: Writers and Readers Publishing, Inc.
- Fairclough, N. (1989) *Language and Power*. New York: Longman
- Gosselink, C. A. and Myllykangas, S. A. (2007). The leisure experiences of older women living with HIV/AIDS. *Health Care for Women International*, 28(1): 3–20. <https://doi.org/10.1080/07399330601001402>
- Graziano, K. J. (2004). Oppression and resiliency in a post-apartheid South Africa: Unheard voices of black gay men and lesbians. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 10: 302–316. <https://doi.org/10.1037/1099-9809.10.3.302>
- Gross, L., Katz, J. S. and Ruby, J. (1988). Introduction: A moral pause. In: L. Gross, J. S. Katz, & Ruby, J. (Eds.) *Image ethics: The moral rights of subjects in photographs, films, and television*. New York: Oxford University Press, (pp. 3–33).

- Gubrium, A. and Harper, K. (2013). *Participatory Visual and Digital Methods*. New York: Routledge.
- Harper D. (2012). *Visual Sociology*. London: Routledge.
- Harper, D. (2002) Talking about pictures: A case for photo elicitation. *Visual Studies*, 17: 13–26. <https://doi.org/10.1080/14725860220137345>
- Hergenrather, K. C. et al. (2009). Photovoice as community-based participatory research: A qualitative review. *American Journal of Health Behavior*, 33(6): 686–698. <https://doi.org/10.5993/AJHB.33.6.6>
- Hurworth, R. (2003) Photo-interviewing for research. *Social Research Update*, (40). <http://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU40.pdf>. [Pristupljeno 09.02. 2024.].
- Hussey, J. (2006). Slivers of the journey: The use of photovoice and story telling to examine female to male transsexuals' experience of health care access. *Journal of Homosexuality*, 51: 129–158. https://doi.org/10.1300/J082v51n01_07
- Ibe, C., Hines, A., Dominguez Carrero, N., Fuller, S., Trainor, A., Scott, T., Hickman, D., & Cooper, L. A. (2023). Voices, Images, And Experiences Of Community Health Workers: Advancing Antiracist Policy And Practice. *Health affairs (Project Hope)*, 42(10), 1392–1401. <https://doi.org/10.1377/hlthaff.2023.00584>
- Jarldorn, M. (2019). *Photovoice Handbook for Social Workers. Method, Practicalities and Possibilities for Social Change*. London: Palgrave Macmillan.
- Jurkowski, J. M. and Paul-Ward, A. (2007). Photovoice with vulnerable populations: Addressing disparities in health promotion among people with intellectual disabilities. *Health Promotion Practice*, 8(4): 358–365. <https://doi.org/10.1177/1524839906292181>
- Kessi, Sh. et al. (2019). Photovoice methodologies for social justice. In: S. Laher, A. Fynn, & S. Kramer (Eds.). *Transforming research methods in the social sciences: Case studies from South Africa*. Johannesburg: Wits University Press, (pp. 354–374). <https://doi.org/10.18772/22019032750.6>
- Lapenta, F. (2011) Some theoretical and methodological views on photo-elicitation. In: E. Margolis & L. Pauwels (Eds.) *The sage Handbook of Visual Research Methods*. London: Sage (pp. 201–213).
- Latz, A. (2017). *Photovoice research in education and beyond*. New York and London: Routledge.
- Maclean, K. and Woodward, E. (2013). Photovoice evaluated: An appropriate visual methodology for Aboriginal water resource research. *Geographical Research*, 51(1): 94–105. <https://doi.org/10.1111/j.1745-5871.2012.00782.x>
- McAllister, C. L. et al. (2005). “Come and take a walk”: Listening to Early Head Start parents on school-readiness as a matter of child, family, and community health. *American Journal of Public Health*, 95(4): 617–625.
- Mitchell, C. (2011). *Doing Visual Research*. London: SAGE Publications.
- Naumović, S. (1988). Pitanje vizuelne građe u etnologiji. *Etnološke sveske IX*: 113–123.
- Naumović, S., Brujić, M. i Mitrović, K. (2021). Uvod u antropologiju fotografije u Srbiji. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 69(1): 151–171. <https://doi.org/10.2298/GEI2101151N>

- Rose, G. (2001). *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials*. London: SAGE Publications.
- Sassoon, J. (2004). Photographic materiality in the age of digital reproduction. In: E. Edwards and J. Hart (Eds.) *Photographs objects histories: On the materiality of images*. New York: Routledge, (pp. 186–202).
- Schegloff, E. and Sacks, H. (1973) Opening up closings. *Semiotica*, 4(8): 289–327. <https://doi.org/10.1515/semi.1973.8.4.289>
- Strack, R. W., Magill, C. and McDonagh, K. (2004). Engaging youth through photovoice. *Health Promotion Practice*, 5(1): 49–58. <https://doi.org/10.1177/1524839903258015>
- Tinkler, P. (2013). *Using photographs in social and historical research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Wang, C. and Burris, M. (1997). Photovoice; concept, methodology and use for participatory needs assessment. *Health and Behaviour*, 24(3): 369–387. <https://doi.org/10.1177/109019819702400309>
- Wang, C. C. (1999). Photovoice: A participatory action research strategy applied to women's health. *Journal of Women's Health*, 8(2): 185–192. <https://doi.org/10.1089/jwh.1999.8.185>
- Wang, C. C., & Redwood-Jones, Y. A. (2001). Photovoice ethics: Perspectives from Flint photovoice. *Health Education & Behavior*, 28: 560–572. <https://doi.org/10.1177/109019810102800504>
- Wang, C. C., et al. (1998). Photovoice as a participatory health promotion strategy. *Health Promotion International*, 13(1): 75–86. <https://doi.org/10.1093/heapro/13.1.75>
- Wang, C., & Burris, M. A. (1994). Empowerment through Photo Novella: Portraits of Participation. *Health Education and Behavior*, 21(2): 171–186. <https://doi.org/10.1177/109019819402100204>
- Wang, C., & Burris, M. A. (1997). Photovoice: Concept, methodology, and use for participatory needs assessment. *Health Education & Behavior*, 24: 369–387. <https://doi.org/10.1177/109019819702400309>
- Wang, C. C. (2006). Youth Participation in Photovoice as a Strategy for Community Change. *Journal of Community Practice*, 14(1–2): 147–161. https://doi.org/10.1300/J125v14n01_09
- Wilson, N. et al. (2007). Engaging young adolescents in social action through photovoice: The youth empowerment strategies (YES!) project. *The Journal of Early Adolescence*, 27: 241–261. <https://doi.org/10.1177/0272431606294834>
- Worth, S., Adair, J. (1972). *Through Navajo Eyes: An Exploration in Film Communication and Anthropology*. Bloomington: Indiana University Press
- Zvijer, N. (2023). Vizuelni metodski pristupi između sociologije i antropologije: foto-elicitacija i photovoice. *Ейноанїројолошки проблеми*, 18(2): 351–370. <https://doi.org/10.21301/eap.v18i2.2>